

EWA MŁYNARCZYK

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Polska frazeologia rzemieślnicza – problematyka i założenia opisu

POLISH CRAFT PHRASEOLOGY – SOME ISSUES AND ASSUMPTIONS CONCERNING THE DESCRIPTION

Abstract The author of the article presents a project whose objective is the elaboration of phraseologisms containing lexemes from the semantic field ‘craft’. While analyzing the criteria for material excerption, as well as the main assumptions underlying description, the author distinguishes the following research tasks:

- creating the corpus of phraseological units connected with craft
  - characterizing the collected units as media for conveying cultural messages; reconstructing the image of craftsmen’s reality perpetuated in these units
  - demonstrating tendencies in the area of variance and variantivity concerning craft phraseology
  - an attempt at distinguishing the contemporary scope of craft phraseology
- The article deals with the issues related to the completion of each research task.

Wyrażenie *frazeologia rzemieślnicza*, zawarte w tytule niniejszego artykułu¹, można rozumieć dwojako, w zależności od znaczenia członu określającego, który wskazuje bądź grupę użytkowników, bądź wspólną podstawę motywacyjną frazeologizmów. *Frazeologia rzemieślnicza* zatem może oznaczać ‘frazelogizmy

---

1 Niniejszy artykuł jest drukowaną wersją referatu wygłoszonego 12.10.2012r. na posiedzeniu Sekcji Frazeologicznej Komitetu Językoznawstwa Polskiej Akademii Nauk. Omówione tu założenia zrealizowałam w monografii pt. *Nie święci garnki lepią. Obraz rzemiosła utrwalony w polskich frazeologizmach i przysłowiach*. Kraków 2013.

używane przez rzemieślników² lub ‘frazeologizmy, które zawierają w swym składzie leksemy z pola semantycznego ‘rzemiosło’. W niniejszym tekście interesować nas będzie drugie znaczenie, które nawiązuje do wskazanego przez Andrzeja Marię Lewickiego nurtu współczesnych badań frazeologicznych, jakim jest analiza ustabilizowanych połączeń słownych zawierających komponenty z jednego zakresu semantycznego³. Nurt ten reprezentują m. in. prace o frazeologii somatycznej w gwarach polskich Anny Krawczyk-Tyrpy⁴, o frazeologii roślinnej Alicji Nowakowskiej⁵, o gwarowej frazeologii animalistycznej Macieja Raka⁶, o staropolskiej frazeologii somatycznej Ewy Jędrzejko⁷ i tej samej autorki o frazeologii biesiadnej⁸, Jerzego Tredera⁹ o frazeologizmach z nazwami ptaków oraz Władysława Dynaka o połączeniach wyrazowych mających swe źródło w realiach łowieckich¹⁰ itp.

Związki wyrazowe mające w swym składzie komponent z pola semantycznego ‘rzemiosło’ zajmują istotne miejsce wśród składowych tematycznych polskich frazeologizmów i przysłów. Nawet pobieżny ich przegląd pokazuje, że ta sfera ludzkich doświadczeń znalazła wyraźne odzwierciedlenie w konceptualizacji pojęć związanych z różnymi aspektami życia społecznego i indywidualnego. Są nimi np. relacje międzyludzkie *uszyć komu buty, skroić komu kurtę, przerobić kogo na swoje kopyto, nawarzyć piwa*; różne sytuacje życiowe *być między młotem a kowadłem, cienko prząść* czynniki determinujące życie człowieka *każdy jest kowalem swego losu; jednemu się zmiele, drugiemu się skrupi*, zachowania ludzkie: *wpadać w szewską pasję; kłać jak szewc* oraz cechy człowieka podlegające wartościowaniu *brakuje komuś piątej klepki, farbowany lis, głowa do pozłoty* i wiele innych.

- 2 W takim znaczeniu słownictwo rzemieślnicze było przedmiotem wielu opracowań językoznawczych, stan badań z tego zakresu przedstawiłam w artykule *Statuty cechowe jako źródło słownictwa rzemieślniczego*, [w:] *Badania historycznojęzykowe. Stan, metodologia, perspektywy*, red. B. Dunaj, M. Rak, Kraków 2010, s. 279-286.
- 3 A. M. Lewicki, *Rozwój frazeologii polskiej w ostatnim ćwierćwieczu*, [w:] „Problemy Frazeologii Europejskiej” VIII (2007), red. A. M. Lewicki, s. 9-14.
- 4 A. Tyrpa, *Frazeologia somatyczna. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała w gwarach polskich*, Wrocław 1987.
- 5 A. Nowakowska, *Świat roślin w polskiej frazeologii*, Wrocław 2005.
- 6 M. Rak, *Językowo-kulturowy obraz zwierząt utrwalony w animalistycznej frazeologii gwar Gór Świętokrzyskich i Podtatrze*, Kraków 2007.
- 7 E. Jędrzejko, Człowiek miarą wszechrzeczy. *Antropocentryzm i historycznokulturowe aspekty staropolskiej frazeologii somatycznej*, „Prace Filologiczne”, t. XLVI (2001), s. 233-245.
- 8 E. Jędrzejko, Na fraszunek dobry trunek (a uczonym z ksiąg rachunek!?). *Frazeologia biesiadna w językowym obrazie polskiej kultury narodowej*, [w:] *Frazeologia a językowe obrazy świata przelomu wieków*, red. W. Chlebda, Opole 2007, s. 243-265.
- 9 J. Treder, *Nazwy ptaków we frazeologii i inne studia z frazeologii i paremiologii polskiej*, Gdańsk 2005.
- 10 W. Dynak, *Łowy, łowcy i zwierzyna w przysłowiaach polskich*, Wrocław 1993, Idem, *Łowiectwo w kulturze polskiej*, Wrocław, 2012.

O połączeniach słownych motywowanych realiami pracy rzemieślniczej i ich wartości kulturowej pisali wybitni polscy frazeografowie, paremiolodzy i etnografowie, m. in. Antoni Krasnowolski¹¹, Jan Stanisław Bystroń¹² czy Julian Krzyżanowski¹³. Wyrażenia porównawcze z kilku języków słowiańskich z komponentami w postaci nazwy zawodów, których najliczniejszą i najbardziej wyrazistą grupę stanowią nazwy rzemieślników, były przedmiotem opisu Włodzimierza Wysoczańskiego, w artykule *Nazwy zawodów i zajęć w porównaniach*¹⁴ oraz w rozdziale monografii tego autora poświęconej wyrażeniom zleksykalizowanym¹⁵. Analiza frazeologizmów porównawczych pozwoliła na ukazanie wielu składników językowego obrazu pracy i obyczajowości rzemieślniczej.

Dotychczasowe prace nie przyniosły jednak całościowego opracowania rodzimej frazeologii motywowanej realiami rzemieślniczymi. Moim zamierzeniem jest próba wypełnienia tej luki i ukazania miejsca frazeologii rzemieślniczej w zasobie leksykalnym polszczyzny. Cel ten wymaga zrealizowania kilku podstawowych zadań badawczych:

- utworzenie korpusu ustabilizowanych połączeń wyrazowych z komponentem z pola semantycznego ‘rzemiosło’
- charakterystyka zebranych multiwerbizmów jako nośników treści kulturowych; odtworzenie utrwalonego w nich obrazu rzemieślniczych realiów
- opis charakterystycznych dla frazeologii rzemieślniczej tendencji w zakresie wariacji i wymiennocłonowości

11 Przysłowia o tematyce rzemieślniczej stanowią jeden z podrozdziałów części zatytułowanej *Życie praktyczne i duchowe w pracy Przenośnie mowy potocznej*, t. II, Warszawa, 1906, s. 19-35.

12 J. S. Bystroń, *Przysłowia polskie*, Kraków 1933, s. 106-110

13 J. Krzyżanowski, *Mądrej głowie dość dwie słowie*, t. I, *Trzy centurie przysłów polskich*, t. II, *Dwie nowe centurie przysłów polskich*, Warszawa 1960. Struktura tego dzieła, będącego właściwie zbiorem opracowań, powoduje, że opis jednostek bliskich genetycznie znajduje się w różnych miejscach.

14 Por. W. Wysoczański, *Nazwy zawodów i zajęć w porównaniach (na materiale frazeologii i paremiologii)*, Acta Universitatis Wratislaviensis nr 2747, Slavica Wratislaviensis CXXXIII, Wrocław 2005, s. 443-452. Wśród omówionych przez autora nazw zawodów najwyrazistszą grupą są nazwy tradycyjnych zawodów rzemieślniczych, które stanowią przedmiot opisu również w innych pracach o charakterze komparatystycznym: L. Riazanowski, *Названия профессий в составе фразеологических единиц. На примере немецких названий* Schuster, Schneider (na фоне русских эквивалентов «сапожник», «портной»), [w:] *Frazeologia słowiańska i inne płaszczyzny systemu językowego*, red. J. Bartoszevska, W. Mokijenko, H. Walter, Gdańsk 2004, s. 123-132, L. Danilenko, *Концепт ремесло в чеських і українських пареміях*, w: *Frazeologia a językowe obrazy świata przelotmu wieków*, red. W. Chlebda, Opole 2007, s. 179-182.

15 W. Wysoczański, *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych. Na materiale wybranych języków*, Wrocław 2005, s. 269-283.

- próba wyodrębnienia współczesnego zasobu frazeologii rzemieślniczej i ukazanie zmian zachodzących jego obrębie.

Moje opracowanie zamierzam umieścić w nurcie „kulturowo-kognitywnych” badań językoznawczych, których podstawową kategorią pojęciową i interpretacyjną jest JOS¹⁶, frazeologia rzemieślnicza bowiem dzięki swej wyrazistej obrazowości i na ogół wciąż jeszcze czytelnej strukturze wewnętrznej jest nośnikiem bogatych treści historyczno-kulturowych.

Przyjęcie kulturowej perspektywy opisu wiąże się z szerokim rozumieniem frazeologii, a więc z włączeniem w obszar badań wszelkich rejestrowanych w słownikach połączeń wyrazowych, które cechuje stabilizacja formalna, obrazowość i nieregularność semantyczna. Należą tu będą zatem jednostki o różnorodnym statusie, zarówno frazeologizmy, w tym wyrażenia porównawcze, jak też ustabilizowane połączenia słowne używane jako odrębne teksty – przysłowia, powiedzenia czy uprzysłowione fragmenty pieśni. Podobne stanowisko – szerokiego traktowania frazeologii w pracach nurtu kulturowego – przyjmują inni badacze, m. in. Alicja Nowakowska¹⁷, Ewa Jędrzejko¹⁸, Stanisław Koziara¹⁹. W materiale historycznym taki punkt widzenia ma swoje uzasadnienie również w płynności granic między frazeologizmami a przysłowiami, wynikającej m. in. z procesów derywacyjnych, np. przysłowie *Każdy na swój młyn wodę obraca*, które stało się podstawą derywacyjną dla zwrotów *Na swój młyn wodę obracać*, *coś jest wodą na czyjś młyn*, a także wyrażenia *woda na czyj młyn*²⁰.

16 Zainteresowanie problematyką JOS, obecną w językoznawstwie polskim od kilkadziesiąt lat, zaowocowało publikacją licznych prac indywidualnych i zbiorowych poświęconych zarówno teoretycznym refleksjom na ten temat, jak i praktycznym zastosowaniom tego pojęcia. Omówienie głównych kierunków badań oraz licznych kwestii dyskusyjnych, wraz z obszerną bibliografią, przynoszą przede wszystkim prace J. Bartmińskiego o charakterze podsumowującym, zob. m.in. J. Bartmiński, *O językowym obrazie świata Polaków końca XX wieku*, [w:] *Polszczyzna XX wieku. Ewolucja perspektywy rozwoju*, red. S. Dubisz, S. Gajda, Warszawa 2001, s. 27-54; Idem, *Niektóre pojęcia i problemy etnolingwistyki lubelskiej*, „Etnolingwistyka” 18 (2006), s. 77-90; Idem, *Językowe podstawy obrazu świata*, wyd. 3, Lublin 2009. Osobną uwagę poświęcono w literaturze językoznawczej zastosowaniu koncepcji JOS do badań nad frazeologią, zob. m. in. A. Pajdzińska, *Przydatność frazeologizmów w badaniach językowego obrazu świata*, [w:] *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Teoria. Zagadnienia ogólne*, red. S. Bąba, K. Skibski, M. Szczyszek, Poznań 2010, s. 87-97.

17 A. Nowakowska, *Frazeologizmy i przysłowia z nazwami roślin w „Słowniku języka polskiego” Samuela frazeologizmy...*, [w:] „Problemy Frazeologii Europejskiej” V (2002), red. A. M. Lewicki, s. 35, Eadem, *Świat roślin...*, op.cit.; Eadem, *Językowy obraz miasta w polskiej frazeologii*, [w:] *Frazeologia a językowe obrazy...*, op.cit., s. 303-308.

18 E. Jędrzejko, *Na frasunek dobry trunek ...*, op. cit., s. 243-265.

19 S. Koziara, *Obrazy świata biblijnego utrwalone w polskiej frazeologii (wprowadzenie do opisu)*, [w:] *Frazeologia a językowe obrazy...*, op. cit., s. 183-190.

20 Por. A. M. Lewicki, *Od przysłowia do frazeologizmu*, [w:] *Studia lingwistyczne ofiarowane Profesorowi Kazimierzowi Polańskiemu na 70-lecie Jego urodzin*, red. W. Boryś, L. Bednarczuk,

W dalszym ciągu artykułu w stosunku do wszystkich typów ustabilizowanych połączeń słownych stanowiących przedmiot opisu będę się posługiwać terminem *jednostka frazeologiczna* (JF).

Materiał do badań frazeologii rzemieślniczej czerpałam ze słowników frazeograficznych i paremiograficznych. Zasadniczy korpus JF ustaliłam na podstawie najobszerniejszego współczesnego zbioru paremiologicznego o charakterze diachronicznym: *Nowej księgi przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich* pod red. J. Krzyżanowskiego (NKP)²¹. Uzupełnieniem materiału zebranego z NKP są moje własne ekscerpcje ze słownika Lindego (SL), ze Słownika warszawskiego (SW), z dzieł A. Krasnowolskiego (SFKr i PMP), ze *Słownika frazeologicznego języka polskiego* pod redakcją S. Skorupki (SFJP), a także z opracowań etnograficznych dotyczących poszczególnych dziedzin rzemiosł. Współczesny zasób jednostek multiwerbalnych motywowanych realiami rzemieślniczymi ustaliłam na podstawie *Słownika frazeologicznego współczesnej polszczyzny* S. Bąby i J. Liberka (SFWP), *Wielkiego słownika frazeologicznego PWN z przysłowiami* pod red. A. Kłosińskiej, E. Sobol i A. Stankiewicz (SFzP), *Wielkiego słownika frazeologicznego języka polskiego* P. Müldnera-Nieckowskiego (SMN), a także *Wielkiego słownika frazeologicznego* R. Lebdy (WSFL).

Zgromadzony materiał jest zróżnicowany pod względem frekwencyjnym i chronologicznym. Niektóre jednostki zarejestrowane zostały we wszystkich ekscerpowanych zbiorach, inne – tylko w jednym lub w kilku z nich. Obok jednostek odnotowanych w najstarszych polskich zbiorach (Rys i Kn), są takie, które zostały zarejestrowane dużo później, niektóre dopiero w drugiej połowie XX wieku. W analizie przyjmuję jednak panchroniczną perspektywę czasową²², pozwalającą uchwycić swoistość i regularność w konceptualizacji sądów i w sposobach postrzegania rzeczywistości przez daną społeczność językową.

Podstawę wyodrębniania materiału stanowiło dla mnie kryterium tematyczne – o przynależności danego multiwerbizmu do badanego zasobu decydowała obecność w jego składzie komponentu leksykalnego nazywającego element rzeczywistości kojarzony z pracą rzemieślniczą²³. Może nim być:

Katowice 1999, s. 161.

21 Pełny opis bibliograficzny zamieszczam na końcu artykułu (zob. rozwiązanie skrótów).

22 Por. P. Łozowski, *Panchronia, czyli językoznanstwo bez synchronii*, [w:] *Przeszłość w językowym obrazie świata*, red. A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski, Lublin 1999, s. 25-50; A. Pajdzińska, *O znaczeniu związku frazeologicznego (raz jeszcze)*, [w:] „Problemy Frazeologii Europejskiej” IV (2001), red. A. M. Lewicki, s. 15-16.

23 Przyjmuję rozumienie rzemiosła funkcjonujące w pracach z zakresu historii kultury materialnej: Mianem rzemiosła określamy działalność gospodarczą prowadzoną w niewielkich warsztatach przez ich właścicieli, posiadających w zasadzie odpowiednie kwalifikacje zawodowe (mistrzostwo), oraz zazwyczaj kilku pomocników (czeladników i uczniów); jest to pierwotna forma produkcji przemysłowej, opierająca się na ręcznej technice wytwarzania; jako produkt

- nazwa zawodu rzemieślniczego (w tym hiperonimu *rzemieślnik* i *rzemiosło*) lub wyraz, najczęściej przymiotnik, od niej derywowany
- wyraz oznaczający element rzeczywistości związany z pracą rzemieślniczą, np. nazwy miejsc: *kuźnia*, *piekarnia*, *młyn*; nazwy elementów ich wyposażenia – *pytel*, *śmigła* ‘skrzydła wiatraka’, nazwy niektórych narzędzi – *kowadło*, *kopyto*.

Niektóre jednostki frazeologiczne mogą odnosić się równocześnie do rzemiosła i zajęć przeciętnego człowieka prowadzącego gospodarstwo domowe, np. JF zawierające nazwy czynności, jak *szycie*, *pieczenie*, nazwy powszechnie znanych narzędzi, jak *szydło*, *igła*, *siekiera* lub surowców, np. *skóra*, *mąka*. W odniesieniu do dawnych realiów, zwłaszcza wiejskich, oddzielenie rzemiosła jako zawodowej działalności od zajęć wykonywanych w ramach przeciętnego gospodarstwa domowego nie jest możliwe, szczególnie w takich specjalnościach, jak włókiennictwo, piekarnictwo czy krawiectwo.

Dokonując selekcji materiału frazeologicznego, brałam pod uwagę te jednostki, które oddają specyfikę pracy rękodzielniczej w danej dziedzinie, uprawianej zarówno zawodowo, jak i na własne potrzeby, np. z komponentem *szyc*: *szyc komu buty*, ale też *szyc grubymi niciami*, rezygnowałam natomiast z jednostek nie odnoszących się do rzemiosła, a raczej do codziennych czynności, np. *zaszyj dziurkę, póki mała* (podobnie: z komponentem *siekiera*: biorę pod uwagę zwrot *robić siekierą* ‘zajmować się robotą ciesielską’, ale nie zwrot *siekierę można powiesić* ‘o ciężkim, dusznym powietrzu’). W korpusie FRZ znalazły się również takie, których obrazowość związana jest z zupełnie inną dziedziną, ale zawierają jakiś składnik językowego obrazu jednej ze specjalności rzemieślniczych, np. zwrot *na wołowej skórze by nie spisał* znalazł się wśród jednostek utrwalających obraz materiałów używanych w garbarstwie.

Negatywnej selekcji podległy natomiast jednostki zawierające komponent rzemieślniczy, ale użyty w przenośnym znaczeniu, np. *młynek*, *młyniec* ‘pozycja gimnastyczna, rodzaj ruchu’ w zwrocie *kręcić młynka, młyńca*, a także takie, które nie mają źródeł w rzemieślniczej rzeczywistości, np. *Co ma piernik do wiatraka?*.

Najwięcej problemów stwarzały JF z komponentami nazywającymi wyroby rzemieślnicze, czyli przedmioty codziennego użytku: ubranie, buty, pieczywo, garnki. Uwzględnienie tych jednostek, tworzących obszerny zbiór, spowodowałoby rozmycie granic omawianego zasobu frazeologii tematycznej. W związku z tym brałam pod uwagę wyłącznie JF wiążące się z wytwarzaniem lub z ostatecznym wyglądem przedmiotów, np. z komponentem *garnek* uwzględniłam JF, które utrwały

---

społecznego podziału pracy rzemiosło w okresie feudalizmu stanowiło miernik stopnia rozwoju gospodarczego kraju [EHGP II 233].

charakterystyczne elementy wyglądu tych podstawowych wyrobów garncarskich: zaokrąglony uchwyt, ze względu na kształt zwany metaforycznie *uchem* – *Baba bez brzucha, jak garnek bez ucha, I małe garnki mają uszka* oraz wyrażenie *malowane garnki* zawierające obraz ozdabianych naczyń glinianych, a także przysłowie *Drutowany garnczek to zawsze już skorupa* zawierające składnik językowego obrazu druciarstwa – rzemiosła związanego z naprawą glinianych naczyń domowych. Pozostałe, liczne JF z komponentem *garnek*, wiążące się m.in. z użytkowaniem wyrobów, np. *Bez garnka nie robi zupy kucharka* zostały odrzucone.

Negatywna selekcja objęła również jednostki, które zawierają obraz innej ludzkiej działalności, a dość luźno są związane z pracą rzemieślniczą. Zgodnie z tym założeniem w ramach FRZ nie mieszczą się JF nawiązujące w swej obrazowości do uprawy roślin lub hodowli zwierząt, wchodzą w jej zakres natomiast jednostki będące językowym świadectwem realiów związanych z przeróbką surowców (np. z miedleniem lnu, wyrobem wędlin).

W ramach frazeologii rzemieślniczej proponuję uwzględnić JF, które nie zawierają komponentu rzemieślniczego w rozumieniu przedstawionym wcześniej, ale nawiązują do uprawiania rzemiosł, np. rejestrowane we współczesnych słownikach przysłowie *Gdzie cienko/krótko, tam się rwie* nawiązujące do realiów związanych z przędzeniem nici i korespondujące z jednostkami zawierającymi komponent *nić*: *Gdzie nić zła, tam się rwie, Niech się jedna nić przerwie, to się wszystko popsuje* czy znanym współcześnie *cienko prząść*.

Niektóre z tych jednostek niosą ciekawe treści historycznokulturowe. Przykładem niech będzie wyrażenie *koń ze Skotnik*, cytowane w NKP za A. Darowskim (PPoN), który powołując się na *Notatki z podróży archeologicznej* T. Łepkowskiego, wyjaśnia, że określenie to stosowano wobec starego, przeznaczonego na zabicie konia, ponieważ w Skotnikach, podkrakowskiej wsi, mieszkali garbarze kupujący zazwyczaj takie zwierzęta na skórę. Kontekst kulturowy pozwala zatem odczytać w cytowanym wyrażeniu istotny składnik obrazu garbarstwa – jednej z bardziej znanych gałęzi rzemiosła. Podobnych jednostek, dających możliwość odtworzenia informacji o miejscach znanych dawniej z wytwarzania określonych wyrobów rzemieślniczych, jest sporo w zebranych materiale.

W każdej z omówionych kategorii JF istnieje sporo wątpliwości i kwestii dyskusyjnych, ale ostateczna decyzja przy zakreślaniu granic materiałowych musi być w pewnym stopniu arbitralna. Po uwzględnieniu powyższych zasad, materiał, który zamierzam poddać opracowaniu, można ująć w trzy grupy:

- korpus tematycznie mocny (korpus I stopnia) – obejmujący jednostki frazeologiczne z komponentem w postaci nazwy zawodu rzemieślniczego lub przymiotnika derywowanego od tej nazwy; ogółem korpus ten liczy 390 jednostek, z czego najwięcej (69) – z komponentami *szewc*, *szewski*

- korpus tematycznie słabszy (korpus II stopnia), najliczniejszy (817 JF), obejmujący JF z komponentem oznaczającym element rzeczywistości związany z pracą rzemieślniczą (np. nazwy narzędzi, miejsc, surowców); najwięcej JF dotyczy młynarstwa i włókiennictwa
- korpus naj słabszy tematycznie (korpus III stopnia) – JF bez komponentu rzemieślniczego, ale z odniesieniem do realiów związanych z rzemiosłem – 21.

Ustalenie korpusu JF jest realizacją pierwszego z wytyczonych celów badawczych, ale wstępna analiza danych wkracza w punkt drugi, czyli rekonstrukcję JOS. Zróznicowanie ilościowe jednostek związanych tematycznie z poszczególnymi dziedzinami rzemiosł jest w dużym stopniu wykładnikiem perspektywy przyjmowanej przez użytkowników języka, którymi byli głównie mieszkańcy wsi. Duża liczba utrwalonych w polszczyźnie multiwerbizmów związanych tematycznie z pracą młynarza i kowala, wiąże się z rolą, jaką wykonujące te zawody osoby odgrywały w wiejskiej społeczności. Sporo JF wiąże się także z szewstwem jedną z najbardziej rozpowszechnionych specjalności rzemieślniczych na wsi i w mieście. Niebagatelną rolę w kształtowaniu się frazeologii związanej z daną dziedziną odgrywała możliwość obserwacji pracy rękodzielniczej lub bezpośredni w niej udział. Tak było w przypadku włókiennictwa wykonywanego w warunkach domowych. Podobny charakter miało piekarnictwo, a także piwowarstwo, ponieważ zarówno chleb, jak i piwo wyrabiano na własne potrzeby w przeciętnych gospodarstwach domowych, warzenie piwa na sprzedaż było zaś dla wielu osób formą dodatkowego zarobku. W dawnych realiach istniała także możliwość bezpośredniej obserwacji pracy młynarza, zwłaszcza w czasie długiego oczekiwania na mąkę z przywiezionego do młyna zboża. Podobne obserwacje można było czynić w zbudowanych obok drogi kuźniach, w których, ze względu na wysoką temperaturę panującą wewnątrz, prace wykonywano prawie zawsze przy drzwiach otwartych na oścież. Charakterystyczne, że to właśnie obraz tych dwóch miejsc – młyna i kuźni oraz ich wyposażenia – został tak mocno utrwalony w polskiej frazeologii, w innych dziedzinach rzemiosł kategoria MIEJSCE PRACY została zaznaczona bardzo fragmentarycznie, a w większości nie jest w ogóle wypełniona.

Większość zrekonstruowanych na podstawie zebranego materiału elementów JOS można ująć w kilku kategoriach: WYKONAWCA, np. *Szawc bez butów chodzi; Młynarze rzadko są dobrzy gospodarze*, ZAWODOWE CZYNNOCI charakterystyczne dla poszczególnych rzemiosł, np. *Stolarz hebluje, kowal kuje, a kiej kpi; Nie święci garnki lepią; Kuć żelazo, póki gorące*, NARZĘDZIA, często symbolicznie oznaczające dane rzemiosło, np. *Szewcze, patrzaj kopyta; Szewski gnyp daje chlyb; Igła krawca żywi*, MIEJSCE PRACY, np. *Młynarzowi przerwie się spanie, gdy mu młyn stanie; bieli sie jak łóński śniyg wedle kuźnie*, WYROBY rzemieślnicze, np. *leci jak szawc z butami na jarmark; Jaki krój, taki strój*, MATERIAŁY:

Tak krawiec kraje, jak mu materii/ sukna staje; Gdy kowal głupi, to i żelazo spali. CZAS wykonywania prac z danej specjalności lub okres zwiększonego zapotrzebowania na wyroby rzemieślnicze, np. *Od świanty Katarzyny schodzo sie z kondzielamy dziewczyny; Jak na drodze lód, to kowalom miód*, MIEJSCOWOŚCI znane z danych wyrobów rzemieślniczych *Delikacik z Marymonckiej mąki; nadął się jak słucki dzbanek*. W odniesieniu do dwóch specjalności (szewstwa i ciesielstwa) udokumentowane zostały również paremie zawierające informację o PATRONIE rzemieślników, np. *Święty Józef patron cieśli: grzeszni go najwyżej wzniesli; W świętego Kryspiniana każda szewczyzna pijana*.

Charakterystyczne dla stereotypowego obrazu uproszczenie, jednostronność i cząstkowość przejawiają się m.in. w zróżnicowanej strukturze językowych obrazów poszczególnych rzemiosł, w rozbudowaniu niektórych kategorii w jednych i zupełne ich pomijanie w innych, np. w obrazie *młynarstwa* rozbudowana jest kategoria *miejsce* – młyn wraz z wyposażeniem, w obrazie *szewstwa* natomiast dominuje kategoria RZEMIEŚLNIK, w ramach której najwięcej JF niesie informację o obyczajowości osób wykonujących ten zawód. Obecny w stereotypowych sądach element wartościujący przejawia się najwyraźniej w swoistej hierarchizacji zawodów. Mamy więc jednostki obrazujące podziw dla wiodącego dostatnie i wygodne życie młynarza oraz jego rodziny i otoczenia (*Taki sobie młynarz dobry, jak i wojewoda: wojewodzie robią ludzie, młynarzowi woda; Młynarskie wieprze rozkurzem się tuczą; tłusta jak młynarka; syty jak młynarska świnia/ pies/ kura* itp.), a na przeciwnym biegunie znajdują się te, które ilustrują lekceważenie i ironię, z jakimi odnoszono się do innych rzemieślników, przede wszystkim do szewców²⁴ (*szewcy, krawcy, nie ludzie; Szewc to pierwszy po hyclu; Mulorz a świnia – jedna rodzina*). Zdecydowanie pozytywne wartościowanie zyskały natomiast rzemieślnicze umiejętności i możliwość zapewnienia sobie dzięki nim godziwych warunków życia *Rzemiosło stoi za folwark; Rzemiosło ma złote dno*.

Różnorodność w stopniu rozbudowania i złożoności obrazów poszczególnych rzemiosł łączy się również z bogactwem treści kulturowych, których są one nośnikiem, bowiem obok jednostek pozwalających odtworzyć rozmaite elementy rzeczywistości związane z pracą rzemieślniczą, są takie, które uzupełniają językowy obraz w niewielkim stopniu. Przykładem może być znane, odnotowane w wielu zbiorach frazeologicznych i paremiologicznych, a także wielokrotnie poświad-

24 Lekceważący stosunek otoczenia do szewców S. Bystron wiąże z faktem, że wyrobem i naprawą butów zajmowali się często ludzie słabsi, kalecy – tacy, którzy nie mogli wykonywać pracy wymagającej tężyzny fizycznej, por. J. S. Bystron, *Przysłowia polskie*, Kraków 1933, s. 107-108. Postrzeganie szewców jako obywateli drugiej kategorii wynikało również z faktu, że rzemieślnicy ci celem pozyskania materiału łupili ze skóry zdechłe konie, co uważano za zajęcie bliskie hyclom, osobom wykonującym najbardziej pogardzany zawód. Językowym wykładnikiem takiego wartościowania jest przysłowie *Szewc to pierwszy po hyclu*, por. J. Krzyżanowski *Mądrej głowie ...* op.cit., t. II, s. 219 – 220.

zione w literaturze pięknej przysłowie o braku sprawiedliwości w symbolizującej siedlisko głupców miejscowości Osiek: *Sprawa jak w Osieku: kowal zawinił, a ślusarza powiesili*. W wariantach zebranych w NKP wymiennie zostało użytych 8 nazw zawodów: *kowal, stalmach, ślusarz, krawiec, szwiec, młynarz, kłodziej*. Cytowane przysłowie jest jedynym, w którym została użyta nazwa *stalmach*, a *ślusarz* oprócz tego funkcjonuje tylko w związku wyrazowym *Kowalowi pomogło, ślusarza zabiło*. Żadne z nich nie przynosi treści, na podstawie których można byłoby odtworzyć obraz pracy osób tak nazywanych, obrazują jednak fakt, że rzemieślnicy byli wyrazistymi członkami ludzkich społeczności.

Przysłowie to może być także jednym z przykładów ilustrujących zagadnienie wariantywności i synonimii frazeologicznej w ramach omawianego zbioru jednostek (to trzecie z wyznaczonych na wstępie zadań badawczych).

Analiza członów podlegających wymianie w wariantach odnotowanych w NKP lub w innych zbiorach – pozwala uzupełniać JOS o istotne składniki, np. w przywołanym wcześniej przysłowiu *Każdy na swój młyn wodę obraca* człony nominalne podlegające wymianie stanowią uzupełnienie obrazu młyna o istotne elementy jego wyposażenia: *kamień młyński: Każdy wodę na swój kamień puszcza; koło: Każdy młynarz na swoje koło wodę prowadzi*. Wymienne człony werbalne (*łać, kierować, puszczać, ciągnąć wodę na młyn*) stanowią natomiast odzwierciedlenie realiów związanych z wysiłkami młynarzy dążących do maksymalnego wykorzystania siły wody przez jej odpowiednie naprowadzenie na koło młyńskie. Spiętrzanie wody w rzece lub strumyku, tworzenie sztucznych zbiorników, wykorzystywanie spadku terenu lub umiejętność puszczenia wody pod odpowiednim nachyleniem w specjalnie budowanych dwupoziomowych stawach znacznie podnosiły wydajność młyna i przynosiły efekty w postaci zwiększonych dochodów jego właściciela. Stąd element korzyści, czynników sprzyjających komuś, na którym zasadza się tożsamość semantyczna omawianych jednostek, niezmienna mimo dużej wariantywności leksykalnej i składniowej.

Ciekawym zjawiskiem związanym z wariantywnością jednostek jest wymienność komponentów nominalnych oznaczających zawód człowieka (połączonych relacją kohiponimii w stosunku do hiperonimu *rzemieślnik*), co sprawia, że niektóre połączenia wyrazowe z komponentami semantycznie związanymi z zawodową aktywnością człowieka tworzą w dziejach polszczyzny rozbudowane grupy połączone semantycznie – leksykalną więzią. Tak jest w przypadku grupy JF realizującej jeden z mocniej utrwalonych we frazeologii sądów, który można ująć w formułę ‘ktoś nie jest w stanie zapewnić sobie tego, co sam wytwarza/ czym sam się zajmuje’. Znaczenie to było realizowane w polszczyźnie i w innych językach²⁵ poprzez trojaki obrazowanie: używanie własnych wyrobów gorszej jako-

25 Podobne obrazowanie występuje w wielu innych językach, np. czes. *Nejhorší boty u ševce* ‘najgorsze buty u szewca’, *Kovářova kobyla a ševcova žena chodí bosy*, ukr. *Ha me vuu*

ści *U krawca zawsze ma być zdarta suknia, a u szewca dziurawy but*, zupełnego ich braku *U kowala brak siekiery, a u szewca butów*, *Szawc bez butów chodzi* lub niezapewnienia ich swojej rodzinie i otoczeniu *Kowalowa kobyła, a szewcowa baba chodźm jednako*.

W licznych JF i wariantach realizujących omawiane znaczenie wariacji podlegały głównie człony nominalne w postaci nazw zawodów rzemieślniczych oraz nazw kojarzonych z nimi wyrobów: *krawiec* kojarzony ze *spodniami, suknią, surdudem, ubraniem, galotami*; *szawc* – z *butami/ gw. skórzniami*; *kowal* – z *siekierą; garncarz* z *czerepem* ‘dziurawym garnkiem’ (*Garncarz w czerepie jeść warzy*), a także nazwy ogólnej (hiperonimu) *rzemieślnik* powiązanej jednak z nazwą wyrobu krawieckiego – *suknią*: *Rzemieślnik w najgorszej sukni chodzi*. Wariacji podlegały również poboczne człony przysłowia, np. określenia dotyczące złej jakości wyrobów rzemieślniczych (*najgorsze buty, siekiera, suknia; dziurawe, podarte buty; zdarta suknia*).

W dawnych zbiorach (Rys i Kn) zostały udokumentowane postaci z charakterystyczną dla wielu przysłów binarnością składniową i semantyczną²⁶ powodującą wzmocnienie obrazowanych treści *U krawca ma być zdarta suknia, a u szewca dziurawy but, Najgorsze buty u szawca, siekiera u kowala*, często w postaci zrymowanej: *Szawc chodzi bez buta, krawiec bez surduta*. Współczesne słowniki przyjmują tylko postać krótszą, niejako uciętą w stosunku do wymienianych wcześniej, dopuszczając jedynie wariantywność szyku – *Szawc bez butów chodzi/ chodzi bez butów*. Słownikowa egzemplifikacja, a także krótki przegląd użycia omawianego przysłowia w korpusach tekstowych i poprzez wyszukiwarke internetową pozwala wysnuć wniosek, że to właśnie ten wariant jest jedyną ustabilizowaną postacią przysłowia we współczesnej polszczyźnie.

і кравець, щоб подертий жупан носити ‘przecież i krawiec, który podarty żupan nosi’, ros. *Портній вез кафтана сапожник без сапогов* ‘szawc bez butów, krawiec bez spodni’, niem. *Der Schuster trägt immer die schlechtesten Schuhe* ‘szawc nosi zawsze najgorsze buty’, ang. *It is a case of a cobbler without shoes* ‘szawc bez butów’, *The shoemaker’s wife is the worst shod* ‘żona szawca jest najgorzej obuta’, *None more bare than the shoemaker’s wife and the smith’s mare* ‘nikt nie jest bardziej bosi niż żona szawca i klacz kowala’, *The tailor’s wife’s worst clad* ‘żona krawca jest najgorzej ubrana’, hiszp. *En casa del herrero, cuchillo de palo* ‘kowal ma drewniany nóż’, niem. *Die Frau des Schusters trägt selten ganze Schuhe* ‘żona szawca rzadko nosi całe obuwie’. Odpowiedniki obcojęzyczne cytuję w większości na podstawie m.in. prac: L. Riazanowski, *Названия профессу...*, op.cit., s. 123, L. Danilenko, *Концепт ремесло ...*, op.cit., s. 181. Zagadnieniom tym poświęciłam również odrębny artykuł: E. Młynarczyk, *Od kiedy szawc bez butów chodzi? – tradycyjne zawody rzemieślnicze w polskiej frazeologii i paremiologii*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis”, „Studia Linguistica” VI, red. E. Młynarczyk, B. Skowronek, Kraków 2011, s. 238-240.

²⁶ Por. D. Bralewski, *Czy przysłowie jest jednostką języka?*, „Problemy Frazeologii Europejskiej” VII (2005), red. A. M. Lewicki, s. 20.

Przykład ten zarazem pokazuje tendencje rozwojowe we frazeologii rzemieślniczej, co wiąże się z realizacją ostatniego z wymienionych zadań badawczych – wyodrębnienia współczesnego zasobu frazeologii rzemieślniczej. Przy realizacji tego zadania oczywiście, należy odstąpić od perspektywy panchronicznej na rzecz chronologicznej stratyfikacji zebranego materiału. Wydaje się, że wobec współczesnych przemian cywilizacyjnych, takich jak: zanikanie tradycyjnych form wytwórczości, uprzemysłowienie i technologizacja procesów produkcyjnych, zmiany w sposobie funkcjonowania rzemiosła w sferze publicznej – pilnym zadaniem badawczym staje się określenie, na ile te procesy mają wpływ na zasób stałych związków wyrazowych o proveniencji rzemieślniczej i w jakim stopniu znajdują one w nich odzwierciedlenie. Podejmując próbę częściowej odpowiedzi na te pytania, spróbuję wydzielić w oparciu o dane słownikowe warstwę frazeologizmów rzemieślniczych udokumentowanych we współczesnych, wydanych na przełomie XX i XXI w. zbiorach frazeo- i paremiograficznych (SFWP, SMN, SFzP, WSFL).

Wstępny ogłąd tak wyodrębnionego zasobu materiału pozwala na sformułowanie kilku wniosków dotyczących stanu frazeologii rzemieślniczej we współczesnej polszczyźnie.

Dużej redukcji uległ korpus I stopnia. Najwięcej jednostek przetrwało z komponentami *szewc*, *szewski* co wiąże się z prototypowym postrzeganiem szewca jako rzemieślnika²⁷. Świadczy o tym największa liczba JF z nazwą zawodową w całym materiale, a także fakt, że niektóre z połączeń wyrazowych przetrwały jako kontynuanty wielu synonimicznych i wariantywnych jednostek poświadczonych w różnych okresach dziejów polszczyzny. Najbardziej wyrazistym przykładem jest cytowane wyżej przysłowie *Szawc bez butów chodzi*, ale ilustrują to zjawisko również inne JF, m.in. zwrot porównawczy *ktos pije jak szawc*, ustabilizowany w takiej postaci we współczesnej polszczyźnie, mający jednak swe chronologicznie zróżnicowane odpowiedniki z innymi komponentami zawodowymi, m. in. *pije jak myśliwy*, *pije jak flis (dobosz)*. Dopiero w drugiej połowie XX wieku utrwalił się również frazeologizm porównawczy *kląc jak szawc*²⁸. Jak pokazują JF zgromadzone pod hasłem *kląc* w NKP, w ramach członu porównawczego używano nazw różnych zawodów, m. in. *kląc jak furman*, *jak flis*, *stary hawiyrz* [‘górnik’], *jak zdun*, *jak rybak na wodzie*, *jak dorożkarz* lub leksemów określających człowieka pod innym względem, np. *kląc jak niechrześcijanin*, *jak góral*. Niektóre współczesne zbiory leksykograficzne podają również jako człony wymieniające *jak dorożkarz* i *jak furman*.

27 Już A. Krasnowolski pisał w *Przenośniach mowy potocznej*: „Rzemieślnikiem par excellans jest szawc. Zapytany, czym jest, szawc zwykle odpowiada: rzemieślnikiem” (PMP: 19-20).

28 W NKP [II 73] w dokumentacji hasła *kląc jak szawc* jako pierwszy przytoczono cytata z 1900 r.: „Szawskie przekleństwo splamiło usta” (Żeromski, LB, I 132). Postać zwrotu porównawczego podano jako znany redakcji NKP (skrót „red.” z datą 1957 r.).

Najwięcej JF przetrwało z korpusu II stopnia, tematycznie słabszego. Zawierają one obraz rozmaitych elementów rzeczywistości związanych z pracą rękodzielniczą, m.in. czynności, np. *Nie święci garnki lepią; Kuć żelazo, szycь komu buty; cienko prząć; pleść duby smalone; wygarbować komuś skórę*, narzędzi, np. *robić co na jedno kopyto; być między młotem a/ i kowadłem*; wyrobów, np. *farbowany lis; tchórzem podszyty; brakuje/ brak komu piątej kleпки*; surowców, np. *Tak kra-wiec kraje, jak (mu) materii/ sukna staje*; miejsc pracy i ich wyposażenia, np. *ka-mień młyński; woda na młyn*.

Brak JF reprezentujących kategorię CZAS i MIEJSCOWOŚCI. Nie przetrwały do czasów współczesnych JF obrazujące „geografię” działalności rzemieślniczej. Należy dodać, że większość z nich ma niewielką dokumentację już w NKP, są to bowiem głównie jednostki notowane przez A. Darowskiego w jego zbiorze paremiograficznym.

Korpus III stopnia jest reprezentowany m.in. przez jednostki: *gdzie cienko, tam się rwie; wiązać koniec z końcem; złota rączka*.

Większość zgromadzonych JF należy jednak do zasobów dawnej polszczyzny²⁹. Wydaje się, że w czasach współczesnych, kiedy w wyniku zmian cywilizacyjnych społeczna rola rzemiosła uległa istotnym zmianom, ukazanie miejsca frazeologii rzemieślniczej w zasobie leksykalnym polszczyzny staje się pilnym zadaniem badawczym wpisującym się w szersze zagadnienie relacji między językiem a kulturą.

Rozwiązanie skrótów:

Ad – S. Adalberg, *Księga przysłów, przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*, Warszawa 1889-1894.

Kn – G. Knapski, *Thesaurus polono-latino-graecus. Adagia polonica*, Kraków 1932.

MG – J. Krzyżanowski, *Mądrej głowie dość dwie słowie*, t. I, *Trzy centurie przysłów polskich*, t. II, *Dwie nowe centurie przysłów polskich*, Warszawa 1960.

NKP – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. I-III, red. J. Krzyżanowski, Warszawa 1969-1972, T. IV, oprac. S. Świrko, Warszawa 1978.

PMP – A. Krasnowolski, *Przenośnie mowy potocznej*, t. I i II, Warszawa 1905-1906.

PPoN - A. Darowski, *Przysłowia polskie odnoszące się do nazwisk szlacheckich i miejscowości*, Poznań 1874.

Rys – Rysiński S., *Proverbiorum polonicorum a Salomone Rysinio collectorum. Centuriae decem et octo*. Lubeka 1618.

²⁹ Na potrzebę analizy procesów powstawania „frazeologii recesywnej” zwracał uwagę W. Chlebda, charakteryzując zmiany, jakim uległ zasób frazeologizmów w XX wieku, zwłaszcza w ostatnich dekadach, zob. W. Chlebda, *Frazeologia polska minionego wieku*, [w:] *Polszczyzna XX wieku. Ewolucja i perspektywy rozwoju*, red. S. Dubisza i S. Gajdy, Warszawa 2001, s. 160.

- SFKr – A. Krasnowolski, *Słowniczek frazeologiczny. Poradnik dla piszących*, Warszawa 1898.
- SFzP – *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa 2005.
- SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I-XI, Warszawa 1958–1969.
- SL – S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I-VI, Warszawa 1807–1814.
- SMN – P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego: wyrażenia, zwroty, frazy*, Warszawa 2004.
- SFJP – *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, red. S. Skorupka, t. I i II, Warszawa 1987.
- SFWP – *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, red. S. Bąba, J. Liberek, Warszawa, 2002.
- SW – J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. I-VIII, Warszawa 1900-1927.
- SWJP – *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1996.
- WSFL – R. Lebda, *Wielki słownik frazeologiczny*, red. A. Latusek, Kraków 2009.